

ISMAEL VALLÈS I SANCHIS*

CABANILLES I CASTELLÓ:
DOS IL·LUSTRATS ESTUDIOSOS
DEL PAÍS VALENCIÀ**

RESUMEN

Se pone de manifiesto la amistad entre A. J. Cabanilles y J. J. Castelló. Se estudian los contenidos de las obras de ambos referidas al País Valenciano de finales del setecientos, sus amplias coincidencias y sus diferencias, descartándose la posibilidad de plagio.

Finalmente, se sitúan sus planteamientos globales en el contexto internacional que los ilustrados valencianos conocieron.

ABSTRACT

The friendship and complementary contribution between A. J. Cabanilles and J. J. Castelló are clarified in this work.

Thus are compared their two works about the Valencian country at the end of the XVIII Th. century, and with the French and American Enlightenment.

1. CABANILLES I CASTELLÓ, DOS IL·LUSTRATS VALENCIANS AMICS

Ja vaig donar notícia que Antoni Josep Cabanilles i Josep Joaquim Castelló eren amics i mantenien plantejaments similars en la situació política espanyola de finals del segle XVIII (VALLÈS, 1982)¹. En les cartes que Cabanilles enviava al seu amic canari José Viera y Clavijo, publicades per A. Cioranescu (1981), es fa palesa de manera clara i contundent la

* Departament de Geografia, Universitat de València.

** Escric *Cabanilles* amb *b* tal i com aconsella l'ortografia per a aquest cognom i d'acord amb l'ús que fa l' il·lustrat en la seua correspondència amb Viera i altres. A les cites bibliogràfiques, en canvi, reproduesc el cognom tal i com apareix publicat.

Agraesc al professor J. F. Mateu Bellés les còpies de les cartes enviades per Caro i Alarcó a Cabanilles, com també la de les pàgines del diari de treball de Cabanilles i la bibliografia aportada que han estat bàsiques en l'argumentació del primer punt d'aquest article.

Igualment estic agraït a Francesc Esteve que m'ha permès de treballar amb la versió informàtica del text de J. J. Castelló.

¹ VALLÈS, I. (1982): Aproximació a la 'Descripción del Reino de Valencia por Corregimientos' de Josep Joaquim Castelló (1783) *Cuadernos de Geografía* 31, pp. 161-172.

mútua amistat entre aquell i Castelló, el contingut d'aquesta correspondència ens amplia el coneixement que tenim sobre J. J. Castelló, qui segons aquestes cartes fou catedràtic de la Universitat de València:

"Trá a ver a Vm. de mi parte el Sr. D. Josef Joaquín Castelló, cathedrático que fue de Phylosophia. Es muy amigo mio y hombre de provecho, alto, rojo y bien parecido. Celebraré reciba Vm. este oficio, ya que no lo puedo yo ver en persona."²

J. J. Castelló oposità tres vegades a la càtedra de filosofia de la Universitat de València el 1768, el 1770 i el 1771, alineant-se amb els tomistes i presentant una formació i una bibliografia actualitzades en relació a la ciència europea del seu temps³. Salvador ALBIÑANA (1988)⁴ assenyala que fou nomenat catedràtic per l'arquebisbe Fabián y Fuero el 1777, malgrat no haver aprovat les diverses oposicions a què va concórrer.

Cabanilles, confirmant l'amistat que venim comentant, envià llibres a J. J. Castelló, des de París, a través de Viera:

"Me he tomado la libertad de incluir algunos {libros} para mi amigo Castelló y espero que no lo llevará a mal S.E. Le aviso en tiempo, para que se tomen ay las medidas correspondientes, a fin de evitar los registros y detenciones que sufrirían ciertamente en las aduanas".⁵

Gràcies a la correspondència que manté amb Viera, Cabanilles se n'assabenta, alegrant-se'n, del nomenament de J. J. Castelló com a membre de l'*Academia de la Historia* a Madrid i confirma la seua confiança i amistat:

"Celebro que mi amigo Castelló tenga el gusto de ser miembro de la Academia de la Historia y que Vm. conozca su mérito y modestia. No hay duda que es acreedor a quantas distinciones el puedan hacer y esté Vm. persuadido que se hará más digno todos los dias. Seguramente a estas horas ya habrá recibido una que le escribí más ha de 15 días, y ayer le repetí otra; no obstante hágale Vm. presente mi amistad y afecto, cuando lo vea."⁶

Cabanilles es cartejava amb Castelló, per tant, tal i com demostra el fragment reproduït de la carta anterior, i li donava records a través de Viera de manera habitual, queixant-se'n repetidament de la manca de contestació a les seues cartes⁷.

² CIORANESCU, A. (1981)(Ed.): *Cartas a José Viera y Clavijo*, Aula de Cultura de Tenerife, Tenerife. Carta datada a París el 17.10.1778, signada per Cabanilles (ortografiat amb b). pp. 17 i 18.

³ Entre els autors i les obres que cita Castelló en exposar els seus mèrits per a opositar, hi figuren les següents: el *Compendio Matemático*, de Wolfio; *La Algebra*, *Cronologia*, *Calendario*, i *Secciones Conicas* del pare Jaquier; *La Logica i Metafisica* de Vernei; *La Fisica* de Musschenbroëk; el *Sistema del Mundo* de s'Gravesande; la *Geometria Elementar* de Euclides; la *geometria practica* de les obres pòstumes de Mr. Rohault els *Principios Matematicos* i les *Lecciones Opticas* de Newton; la *Metafisica* del Genuense i *La Filosofia Moral* de G. Mayáns. Arxiu Universitari de la Universitat de València. L-117 *Meritos de los opositores a Cathedras de 1769 à 1781*. f.50

⁴ ALBIÑANA, S. (1988): *Universidad e Ilustración. Valencia en la época de Carlos III*, IVEI-Universitat de València. p.291

⁵ Signat per Cabanilles a París el 28.11.1781. CIORANESCU, A. (1981)(Ed.): *Cartas a José Viera y Clavijo*, Aula de Cultura de Tenerife, Tenerife, pp.46-47.

⁶ Carta a Viera signada per Cabanilles a La Chevrette el 5.11.1782. CIORANESCU, A. (1981)(Ed.): *Cartas a José Viera y Clavijo*, Aula de Cultura de Tenerife, Tenerife, pp. 57-59.

⁷ "Mil cosas al amigo Castelló" en una nota al final de la carta signada (utilitzant la b) a París el 22.2.1783. CIORANESCU, A. (1981)(Ed.): *Cartas a José Viera y Clavijo*, Aula de Cultura de Tenerife, Tenerife, pp. 62-63.

"A Castelló mil cosas y que seguramente estará muy ocupado en su Academia, pues tiene poco tiempo que perder en escribirme." Signada a París el 14.3.1783. Introdueix la grafia *Cavanilles* amb v en d'aquesta carta. CIORANESCU, A. (1981)(Ed.): *Cartas a José Viera y Clavijo*, Aula de Cultura de Tenerife, Tenerife, pp. 63-64.

El 1787 coincideixen a París Cabanilles i Castelló, aquest hi havia anat en qualitat d'oficial de la Secretaria de l'Ambaixada espanyola.

"Aquí tenemos por oficial de esta Secretaria de Embajada a D. Josef Castelló, mi íntimo amigo, quien me encarga decirle [a Viera] mil cosas..."⁸.

La correspondència que va rebre Cabanilles d'altres amics seus, com ara Pasqual Caro, i de col·laboradors locals com Josep Alarcó, capellà de Moixent que l'informava dels nombre de veïns i de la producció del poble en el procés d'elaboració de les seues *Observaciones*, corroboren per a la dècada dels anys 90 la vigència de l'amistat entre Castelló i Cabanilles. Castelló és mencionat com "amic comú", tant en el moment de la publicació de les seues *Observaciones*⁹ (carta d'Alarcó datada el 8 de maig de 1795)¹⁰ com després de la seua edició (carta de Pasqual Caro del 10 de juny de 1797)¹¹.

El diari de Cabanilles, que li serviria després per a la redacció de la seua obra sobre l'antic Regne, conté elements que demostren l'amistat comuna. Sabem, per exemple, que en estudiar el naixement del Vinalopó -el qual situa a un mapa no editat fins ara¹² (veure fig. 1)- mossèn Cabanilles sojornà al mas de Castelló denominat *La Linda* (vegeu les fig. 2, 3 i 4), situat vora l'ermita de Sant Antoni de Bocairent (fig. 5)¹³. En el mapa adés esmentat s'ha representat, entre altres coses, la casa de Castelló usada per Cabanilles com a magatzem i lloc de descans en el seu profitós viatge pel migjorn valencià¹⁴.

⁸ "Si Vm. ve al amigo Castelló, dígale mil cosas de mi parte y entre otras que la esperanza en mí es una virtud de primer orden, pues en medio de aguardar todos los días la carta prometida seis meses hace, confío que llegará un día. En fin, que esté bueno y que mande." CIORANESCU, A. (1981)(Ed.), *Cartas a José Viera y Clavijo*, Aula de Cultura de Tenerife, Tenerife, pp. 68-69. (signat: Cabanilles a La Chevette, el 23.9.1783.)

"Castelló hace muy bien en no cansarse, mayormente quando no halla asunto que lo merezca. Yo creo que éste es el mejor partido que se pueda coger." signat: Cabanilles a la Chevette, el 26.10.1783. CIORANESCU, A. (1981)(Ed.), *Cartas a José Viera y Clavijo*, Aula de Cultura de Tenerife, Tenerife, pp. 69-70.

⁹ Carta a Viera signada per Cabanilles a París el 7.2.1787. CIORANESCU, A. (1981)(Ed.), *Cartas a José Viera y Clavijo*, Aula de Cultura de Tenerife, Tenerife, pp. 112-113.

¹⁰ CABANILLES, A. J. (1795) i (1797): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Poblacion y Frutos del Reyno de Valencia*. 2 vols. Imprenta Real, Madrid.

¹¹ "Sr. Dn. Ant^o Cabanilles

Am^o y mui S^or mio: Acompaña a esta nota, qe nro comun Am^o Dn Josef Castelló; me encargò remitiese à Vm. ". Div.XIII,7,3,158 (Correspondència de Cabanilles)

¹² "Estan enquadernandose, y aun no tienen sus libros de V.M. Castello, y Sirera, quede e. D y viva tranquilo sin hacer merito de sus emulos, y a lo menos seguro de nuestro adagio Gos que lladra no mosega, tales son los ladridos que asta aora he oido es tal la aptitud de los ladrante" signada a València el 10 de juny de 1797. Div. XIII,8,6.3 (Correspondència de Cabanilles).

¹³ "Vista de Mariola tomada de la torrecita de Vinalapó a la qual se añaden los de Agullente al norte, y los de Alcoy al Sud". Datat a "Dia 1 de Setiembre de 1793".

Té una creu amb els punts cardinals i absència d'escala gràfica. S'hi representen les muntanyes al·ludides per traçat, hi ha la xarxa hidrogràfica dominada pel Vinalapó i el Barchell, el riu de Bocairent i el barranc del Ull de Cavals.. S'hi representen Alcoy, Bocairente, Bañeres, Agullent, Agres i Alfafara. Hi ha representats també masos, ermites i molins. Els topònims respecten la llengua del país -Racó del Sirer, Racó de Bodí, foya de Vicent...- presenten formes dobles en el cas d'Agullent/ Agullente, curiosa ortografia en el cas de Vinalapó i formes castellanitzades com en Bocairente i Sn.Antonio.

¹⁴ "...llegué al pie del lugar de Bañeres despues de haber pasado el riachuelo Vinalopó y continuè media legua mas allá hasta el collado de Sn Antonio y casa de dn Joseph Castelló en donde hize noche." Diari de Cabanilles de 1792 pàg. 26.

¹⁵ "Aqui en casa de Castelló dexe 35 pedazos de piedra recogidos en el Viage desde Sn Felipe hasta esta casa. Sali por la tarde para volverme a Biar y continuar mi viage al dia siguiente acia la hoya de Castalla". Diari de Cabanilles de 1792, pàg. 27.

Fig. 2. El mas *La Linda* de Josep Joaquim Castelló vora l'ermita de Sant Antoni de Pàdua a Bocairent, on sojornà Cabanilles, tal i com es troba a l'actualitat!th.

Fig. 3. Porta principal del mas.

Fig. 4. *La Linda* des del costat occidental.

Fig. 5. Ermita de Sant Antoni de Pàdua o de dalt. *La Linda* apareix al costat dret.

Aquest mas era una propietat que li portava un mitger i Cabanilles considerava modèlica la seua explotació¹⁵, actualment com tants altres dels país es trobarem.

2. PUNTS COMUNS I DIFERÈNCIES EN L'OBRA SOBRE EL PAÍS VALENCIÀ DE CABANILLES I CASTELLÓ¹⁷

La documentada amistat entre els dos il·lustrats valencians es correspon amb una notable identitat de plantejaments en la seua obra sobre l'antic Regne de València.

2.1. Base econòmica i crítiques a la senyoria

La valoració de la base material dels valencians de finals del set-cents és reiterada per tots dos en incloure l'estudi i defensa de l'agricultura, la indústria i el comerç a totes dues obres. Aquesta valoració la vaig posar de manifest en referir-me als il·lustrats i la indústria a la regió d'Alcoi (VALLÈS, 1986)¹⁸. Ampliant la recerca a d'altres regions, comprovem, en comparar l'estudi que ambdós autors fan de Xàtiva, la persistència del discurs favorable a la indústria per part de Castelló. L'autor n'assenyala la presència a Xàtiva en temps passats i com la seua absència acaba produint un procés d'endeutament dels agricultors que es veuen obligats a vendre les seues terres a capitalistes estrangers; no he trobat en canvi menció d'aquest procés a l'obra de Cabanilles.

"En el dia se coge lino, y cañamo, pero solo en cantidad suficiente para hacer ver q^e si se promoviera este cultivo, no cederian en calidad â los que se cogian en tiempos pasados. Los tejidos desaparecieron igualm^{te} con el tiempo; y suerte que destituidos al presente aquellos naturales de todo genero de industria, se ven reducidos â las meras producciones de su suelo, y los que en otro tiempo hacian un comercio tan ventajoso con el Papel, curtidos, y especialmente con sus finos y delicados lienzos, al presente con perjuicio de la nacion, y gravisimo detrimento suyo se ven obligados â comprarlos del extranjero.

Digo con gravisimo detrimento suio, porque siendo un pueblo meramente agricultor, que por lo comun no tiene siempre dinero para pagar de contado lo que compra, lo toma fiado â un interes escrecido, lo que le aniquila insensiblement^e y enriquece un crecido numero de comerciantes extrangeros establecidos en la Ciudad, para los que, y sus correspond^{tes} fuera de España es la fertilidad de los campos sin cultivarlos. Omito los contratos ilicitos y usurarios que hacen de continuo estos comerciantes, por cuiio medio se van apoderando hasta de las mismas tierras"¹⁹.

En parlar de Calp, Castelló defensa el cultiu del cotó i propugna la indústria tèxtil i el comerç:

"... y se ha echo repetidas veces la experiencia, que la tierra que produce una fanega escasa de trigo ô maiz, dá quatro arrobas de Algodon, el que tambien se cria en las tierras asperas,

¹⁵ "Al oriente del collado tiene su grande heredad Dn Fran co. Sirera, y al poniente Dn. Joseph Castellò. Se han esmerado tanto en cuidarlas, que desde que entraron en su poder sean doblado de valor.

Por estas tierras se entregan las heredades a diferentes labradores con el nombre de medieros los que ponen el trabajo y la industria y parten despues la ganancia con el dueño del campo". Diari de Cabanilles de 1792, pàg. 27.

¹⁶ Done les gràcies a Josep Ferré, cronista oficial de la vila de Bocairent, pel seu ajut en la localització de *La Linda*, que ha fet possible aquesta fotografia, i per les notícies sobre la toponímia de la zona.

¹⁷ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion del Reyno de Valencia*, 2 vol. manuscrits, Biblioteca Pública Municipal, València.

¹⁸ VALLÈS, I. (1986): Els il·lustrats i la indústria a la regió d'Alcoi (Valls d'Alcoi i Vall d'Albaida) *Estudis*, 12, Universitat de València, pp. 125-144.

¹⁹ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...*, vol. I, p. 346.

y pedragosas que no sirven para grano. Por lo que hace à la calidad del algodón se ha experimentado igualm^e que con menos de tres onzas se fabrican un par de medias à tres hilos: de todo lo qual se deduce, que si en dha. villa se fomentàra esta cosecha de un fruto tan raro en nuestra península, y se pusiera una fabrica de hilados y tejidos de algodón, se aumentaria mucho la poblacion, y cederia en beneficio de la nacion; pues hallandose como se halla esta villa à la orilla del mar, seria facil la transportacion y salida de los generos: añadiendose à esto el tener una bahia mui comoda, segura y bastante capaz para los buques de comercio”²⁰.

Dins d’aquest apartat material hi ha també plena coincidència entre Castelló i Cabanilles en la consideració del conreu de l’arròs com a font de malalties, especialment les febre terçanes, considerades responsables de bona part de la mortalitat elevada a les comarques on n’hi havia i especialment a la Ribera:

“La excesiva copia de aguas necesarias p^a el cultivo de los arrozés, las detenidas y estancadas q^e durante el tiempo de la granazion han menester, el temperamento calido q^e ellos aman, y lo hondo de los lugares donde se crian engendran una prodigiosa multitud de vapores q^e se corrompen facilm^e è infectan el ayre: este causa las frqüentes dolencias y enfermedades q^e con el nombre comun de Tercianas se padecen en los pueblos de este distrito. La falta de salud en sus naturales les hace debiles è indolentes, poco aplicados en el resto del año al trabajo, y viciosos en cierto grado: mui pocos llegan à la edad de cinq^u ò sesenta años, y las familias desaparecen como el humo, de modo q^e rara es la q^e dura dos ò tres generaciones”²¹.

En parlar de la Ribera, Castelló diferencia la situació dels llocs poc airejats, els més insalubres, d’aquells on corre el vent i no hi ha conseqüències negatives per a la salut.

“y à excepcion de los del partido de la Costera [per estar més alts], todos [els pobles de la governació de Xàtiva] adolecen de tercianas, en unos son mas comunes estas que en otros. Donde se hacen sentir mas es en el partido de las Enobas, y demas lugares puestos à la ribera del rio de Albayda, lo que se deve atribuir à lo hondo que está este Territorio, en el que no corriendo librem^e los vientos, se infecta el aire con los vapores que continuam^e exalan las aguas detenidas y corrompidas de los arrozales”²².

Aquesta mateixa distinció la tornarà a fer en parlar dels pobles de la governació de València.

“En los Pueblos [de la governació de València] que quedan descritos en el camino à Sⁿ Felipe, y à la mano izquierda se cria y cultiva arroz en el distrito, que llaman los limites ò frontera de la Albufera, por cuja razon no son tan sanos como los demas de la huerta; aunque no se experimentan en ellos los extragos que causan las tercianas en los Pueblos de las riberas del Xucar; sin duda porque corriendo alli bien los vientos, no contrae el aire aquel grado de infeccion qe se observa en estos ultimos pueblos”²³.

En sentit contrari, en abandonar el cultiu de l’arròs, a Paterna per exemple, torna la salut. També assenyala l’autor la perícia en tractar i comercialitzar l’arròs, una vegada eradicat el conreu:

²⁰ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...*, vol. II, p. 73.

²¹ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...* vol. I (Descripcion general del Reyno de Valencia).

²² CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...* vol. I, p. 384.

²³ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...* vol. I Descripcion geografica de la gobernacion de Valencia Parte 1ª que comprehende la de la Ciudad Capital, la de los pueblos de la huerta y de la Albufera y costa del Mar.

“ En su termino se criaba antes arroz lo que hacia enfermizo el Pueblo, pero dejó de serlo asi qe se prohibio el plantarle. Desde entonces les ha quedado à sus naturales la inclinacion de comerciar con el arroz: bajan à comprarle en los pueblos donde se cria, y rojo como ellos llaman, ô con la cascara lo llevan al pueblo, donde en unos molinos que tienen para este intento le ponen blanco: ahora sea por el cuidado qe ponen en quitarle la cascara ô porqe procuran comprar el de mejor calidad qe se encuentra, lo cierto es, qe el arroz qe venden los de Paterna se aventaja al de todos aquellos pueblos, y en especial el qe ellos llaman granza, qe es como si digeramos la flor del Arroz.”²⁴.

Cabanilles, com és ben sabut, tracta el tema de l'arròs extensament i repetidament al llarg de les seues *Observaciones* argumentant en el mateix sentit:

“Muchas poblaciones están tan cerca de los arroces, que parecen flotar sobre las balsas. Allí vive una porcion considerable de hombres. Digámoslo mejor, muere allí lentamente nuestra especie”²⁵.

I també assenyala, com havia fet Castelló, la millora de la salubritat de Paterna, en eliminar el seu cultiu:

“ Mientras hubo arroces [a Paterna] se veian con frecuencia eriales, descuido y falta de brazos : cesáron estos males luego que desapareció aquel enemigo de la salud y felicidad pública”²⁶.

Mateu Tortosa, E. (1987)²⁷ i Barona, J. L. i Micó, J. A. (1992)²⁸ han desenvolupat de manera específica aquest qüestió.

Per extensió són partidaris també tots dos de la dessecació de les zones humides valencianes, adduint raons de salubritat. Vegem ací les raons que donen Castelló i Cabanilles en parlar de la marjal d'Almenara i de l'albufera d'Orpesa:

“ En su termino [Almenara] qe se extiende hasta el mar hai muchas Almarjales; si se secaran estas, se aumentarían considerablemen^{te} las tierras de labor, y con ello se doblaria o triplicaria en breve su poblacion”²⁹.

Cabanilles en referir-se a Almenara, introdueix les denominacions valencianes de *marjal* i de *marjals fangueres*, i mostra també la seua antipatia a les terres humides:

“Desde los estanques hasta el mar se extienden los marjales inútiles”³⁰.

Castelló assenyala el problema produït per l'albufera d'Orpesa i les tentatives de resoldre'l:

²⁴ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripción...* vol. I, p.105.

²⁵ CAVANILLES, A. J. (1795): *Observaciones...* vol. I, p.179.

²⁶ CAVANILLES, A. J. (1795): *Observaciones...*, vol. I, p.158.

²⁷ MATEU TORTOSA, E. (1987): *Arroz y paludismo: riqueza y conflictos en la sociedad valenciana del siglo XVIII*, València, IVEI.

²⁸ BARONA, J. L. i MICÓ, J. A. (1992): Cabanilles y los problemas sanitarios de la Ilustración, *Saitabi*, XLII, Univ. de València, pp.117-133.

²⁹ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripción...*, vol. II, p. 362.

³⁰ CAVANILLES, A. J. (1795): *Observaciones...* vol. I, p.117.

“Su termino [Orpesa] todo es Secano: Cogese trigo y otros granos, vino y algarrobas. En el mismo y en las inmediaciones de la Villa hai un lago, ô albufera q^e la hace mui mal sana; en estos ultimos años fueron tales los estragos q^e en su salud padecieron sus moradores, q^e hechos presentes â la Superioridad, mandaron parar desde Valencia Medicos para ver de procurarles algun alivio, asimismo fueron de orden del Rey ingenieros, y otros inteligentes para determinar el modo de secar la laguna, pero todas estas diligencias no han producido el buen efecto q^e se esperaba, y así sigue la Villa sufriendo la misma epidemia que antes”³¹.

Cabanilles menciona l'albufera com a *verdadera causa de las enfermedades* d'Orpesa però a més explica de manera magistral les causes de la seua formació i no esmenta res sobre els projectes de dessecació.³²

Un punt important en relació a la defensa de la producció econòmica és l'atac a les traves feudals que impossibiliten la producció, inclosa la corona si ve al cas, i la denúncia de l'abús de la senyoria. Cabanilles ataca aquest extrem en contraposar després de l'expulsió dels moriscos les terres lliures i les terres “pechadas” denunciant els abusos dels senyors en molts casos. Tant Cabanilles com Castelló posen de manifest els excessos del comte de Cocentaina (VALLÈS, 1986)³³ i insisteixen puntualment al llarg de les dues obres sobre la conveniència de fer desaparèixer traves a la producció i al comerç. Castelló, en fer la seua descripció de Calp, argumenta en aquesta mateixa línia:

“ En su mar se coge crecida cantidad de pescado y principalm^e sardinetas, bien conocida en todo aquel reyno, con la q^e asi pesca como fresca como salada, hacen un buen comercio sus naturales; el q^e tomara mucho aumento, si se quitaran ciertos estorbos y travas, q^e le tienen como oprimido.”³⁴

En parlar del treball agrícola a Banyeres, Castelló introdueix un comentari sobre la igualtat de treball dur entre els homes i les dones d'aquesta vila, demostrant així, menys prejudicis respecte a la dicotomia diferenciada del treball masculí i femení que la majoria dels seus coetanis:

“Los naturales de esta Villa, son los Labradores mas laboriosos y aplicados del reyno, en lo que no les ceden sus mugeres, pues se las vé arar, cabar, segar, y desempeñar todas las faenas propias de los hombres”³⁵.

2.2. De la bondat del territori i dels seus inconvenients

Divergeixen parcialment també ambdues obres respecte a la *bondat* del territori valencià, Castelló continua el tòpic que contrasta amb el realisme i la sobrietat de Cabanilles. Cal reconèixer, però, que la *bondat* es basada en l'esforç i el treball per part de tots dos autors els quals valoren repetidament l'esforç transformador dels valencians:

³¹ CAVANILLES, A. J. (1795): *Observaciones...* vol. I, p.117.

³² CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...*, vol. II, p. 433.

³³ CAVANILLES, A. J. (1795): *Observaciones...* vol. I, p.47-49.

³⁴ VALLÈS, I. (1986): Els il·lustrats i la indústria a la regió d'Alcoi (Valls d'Alcoi i Vall d'Albaida) *Estudis*, 12, Universitat de València, pp. 125-144.

³⁵ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...* vol. II, p.73.

³⁶ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...* vol. II, p.124.

“La copia y variedad de frutos arriba referidos sin otros muchos q^e omito; la abundante pesca, la aplicacion y primor en cultivar los campos, los diferentes ramos de industria y comercio en q^e entienden los Valencianos, hacen â este Reyno la provincia mas fertil, poblada y floreciente de España”.³⁶

Les inclemències del país, els danys de les inundacions no escapen ni a l'un ni a l'altre. Castelló assenyalava així el procés de despoblament d'Alcòsser a la Ribera com a conseqüència de la inundació de 1775.

“En el año de 1775. habiendo crecido mucho el rio de Albayda que entra en el Xucar â la vista de Alcozer, hizo salir â este de Madre, è inundó â Alcozer. La maior parte de sus vecinos se trasladaron â Alberique, donde temerosos de los males que entonces experimentaron, es regular fixen su habitacion, y quede despoblado Alcozer”.³⁷

2.3. La població

La població és un altre punt en el qual trobem un tractament diferenciat entre Cabanilles i Castelló. El primer fa una estimació de la població del País Valencià de 828.580 habitants (aplicant un coeficient 4 per llar) mentre Castelló estima la població valenciana en 628.652 habitants (VALLÈS, 1988).³⁸ Els dos autors mantenen una notable diferència a quasi totes les poblacions i poques coincidències com en els casos d'Alcoi, Carcaixent i Sant Mateu en que ambdós donen el mateix nombre de veïns.

2.4. Llengües i dialectes

El tractament del català i el castellà, parlats a l'antic Regne, és plenament coincident i correcte per part dels dos il·lustrats, excepció feta de l'error comú a l'època de denominar l'occità i el català amb un mateix terme: el llemosí.

Ambdós reconeixen la dualitat lingüística del país, utilitzen la denominació de llengua llemosina com a la llengua general i admetent una variant dialectal valenciana. Cabanilles parla de *Valenciano dialecto de la lengua lemosina*³⁹ i Castelló parla de *lengua Lemosina Valenciana*.

Castelló concreta i explica més el fenomen lingüístic assenyalant l'expansió de la llengua a través de la conquesta catalana i considerant el dualisme entre català i castellà com una variable desigual en benefici del primer:

“Habla generalmente en este reyno la lengua Lemosina Valenciana... establecieronla en Cataluña, y se fue extendiendo al paso que los Catalanes estendian sus conquistas y limites. ...Hizo esta lengua progresos tan rapidos, y adquirió tanto credito, que era entre las vulgares la mas culta, mas comun, y la que en aquellos siglos se hablava en muchas cortes, señaladamente en las de los condes de Mompeller, y Barcelona. De aqui es haviendose criado en la primera el Rey Conquistador, tomado de los Moros el reyno de Valencia, y poblado de

³⁶ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...* vol. I (Descripcion general del Reyno de Valencia).

³⁷ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...* vol.I, p.274.

³⁸ VALLÈS, I. (1988): L'estimació de la població valenciana, segons el manuscrit de Josep Joaquim Castelló (1783), *Estudis sobre la població del País Valencià*, IVEI, Inst. Juan Gil Alibert, Seminari d'Estudis sobre la població del País Valencià, València, pp. 113-135.

³⁹ CAVANILLES, A. J. (1797): *Observaciones...* vol.II, p.235.

su gente, quiso que tuviese la lengua parte en la Conquista, y que hablasen Lemosin los nuevos pobladores, no obstante la oposicion y resistencia que hicieron los Aragoneses que componian buena parte del egercito vencedor. Introducido de esto modo en la Ciudad y reyno de Valencia la lengua Lemosina, se pulió y suavizó tanto que logró tener nombre por si, y llamarse Valenciana."⁴⁰

Cabanilles permet una major precisió en delimitar la frontera lingüística en repetides ocasions al llarg de la seua obra i, amb poques excepcions, manté un major respecte per la toponímia del País (VALLÈS, 1985)⁴¹. En quest apartat, s'assenyala la possible introducció d'alguns topònims castellanitzats deguda probablement a l'editor (MATEU BELLÉS, 1995)⁴². L'esborrany de mapa del Vinalopó del 1793 (vid. nota 12), contradiu en part aquesta possibilitat car en aquest esborrany apareix per exemple *Bocairente i Agullente*, escrit de la seua mà. De tota manera, cal destacar la inclusió de la denominació de les plantes en valencià al costat del castellà, del francès i del llatí com una innovació normalitzadora introduïda per Cabanilles que no té equivalent en Castelló.

A les dues obres s'assenyala l'existència d'àrees franja on es parlen dialectes de transició entre les dues llengües veïnes. Castelló indica el fenomen a Énguera i Cabanilles ho fa en referir-se a Anna:

"Los de esta Villa [Énguera] hablan Castellano por haver sido de Castilla los primeros q^e la poblaron despues de la conquista sobre los Moros, lo qual sucede tambien en algunos otros pueblos del reyno; pero el continuo trato y comercio con sus vecinos q^e hablan Valenciano, es causa de que su lenguaje mas sea una gerga que otra cosa".⁴³

" En Anna se habla un dialecto que tiene mas del valenciano que del castellano".⁴⁴

El fenomen dels parlars de transició ha estat repetidament tractat en l'actualitat en aquesta mateixa àrea (ROSSELLÓ, 1986)⁴⁵. La constació feta per Cabanilles i Castelló de l'existència d'aquests dialectes franja en àrees castellanòfones cal interpretar-la com a signe de solidesa del català parlat a les comarques veïnes.

L'apartat de les diferències entre les *Observaciones* i la *Descripcion*, cal entendre'l des del predomini de les coincidències. Les diferències es donen, en primer lloc, en el suport material de les dues obres: la de Cabanilles és una obra impresa, la de Castelló roman

³⁶ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...*vol. I (Descripcion general del Reyno de Valencia).

³⁷ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...*vol.I, p.274.

³⁸ VALLÈS, I. (1988): L'estimació de la població valenciana, segons el manuscrit de Josep Joaquim Castelló (1783), *Estudis sobre la població del País Valencià*, IVEI, Inst. Juan Gil Albert, Seminari d'Estudis sobre la població del País Valencià, València, pp. 113-135.

³⁹ CAVANILLES, A. J. (1797): *Observaciones...*vol.II, p.235.

⁴⁰ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...*vol. I, (Descripcion general del Reyno de Valencia).

⁴¹ VALLÈS, I. (1985): Algunes deformacions de topònims a la cartografia valenciana, des de l'època foral a Cavanilles, *X Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica*, Universitat de València i Generalitat Valenciana, València, pp.563-568.

⁴² MATEU BELLÉS, J. F. (1995): Cavanilles i l'ofici il·lustrat de viatjar *Les Observacions de Cavanilles. Dos-cents anys després* (sic), Llibre I, Bancaixa Obra Social, València, p. 54.

⁴³ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...*vol.II, p.202.

⁴⁴ CAVANILLES, A. J. (1797): *Observaciones...*vol. II, p.35.

⁴⁵ ROSSELLÓ i VERGER, V. M. (1986): La frontera lingüística del Caroig i la Canal de Navarres a la llum de la toponímia, *Xe Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica*, València, Universitat de València i Generalitat Valenciana, pp. 482-494.

encara una obra manuscrita. Les exigències d'autocensura són diferents en un cas i l'altre i probablement una major crítica a la societat i especialment a l'església per part de Castelló, podria obeir a la major llibertat del text manuscrit sobre el publicat. Una altra diferència material important és l'absència per ara de material gràfic i especialment cartogràfic a l'obra de Castelló (no s'han trobat encara els mapes que se li atribueixen). Igualment sembla clara una major atenció al medi natural -i òbviamment a la botànica- a l'obra de Cabanilles, tot i això són ben interessants la concepció geomètrica que aplica a la distribució dels pobles a les diferents governacions, les referències a les condicions climàtiques i la detallada referència a la xarxa hidrogràfica que introdueix Castelló.

2.5. Una major atenció a la Història i als canvis político-administratius

L'obra de Castelló té una més àmplia base històrica en les seues argumentacions, inclosa l'adscripció als senyors territorials detallada a cada municipi i lloc estudiats (VALLÈS, 1988)⁴⁶. Segurament el nomenament de Castelló com a membre de l'*Academia de la Historia*, vist al punt primer d'aquest treball, era el reconeixement d'aquesta major dedicació de l'autor a la història, compresa una àmplia explicació de la toponímia⁴⁷.

La *Descripción* de Castelló incideix també en els canvis político-administratius, vegem algunes de les seues opinions al respecte:

"Dividese este [el Regne de València] en trece gobernaciones, à Saber, la de la Ciudad de Valencia, la de la Villa de Alcira, la de Confrontes, la de la Ciudad de S^o Felipe, la de Denia, la de la Villa de Alcoy, la de Montesa, la de la Ciudad de Xixona, la de Alicante, la de Orihuela, la de la Villa de Castelló de la Plana, la de Morella, y la de la Ciudad de Peniscola: division enteram^{te} arbitraria, y practicada sin el conocimiento necesario; pero à que es preciso atenernos, por estar recibida y seguir algun orden en la descripción particular del reyno"⁴⁸.

En parlar de Salem critica la seua adscripció arbitrària a la governació de Dènia:

"Este pueblo [Salem] está en el Valle de Albayda, y cercado por todas partes de otros de la gobernacion de S^o Felipe, de la q^{ue} deviera ser parte, pero se la agregó à la de Denia sin otra razon, que haverlo dispuesto asi"⁴⁹.

En tractar Rojales indica el seu canvi administratiu respecte de Guardamar:

"Este pueblo [Rojales] ha sido siempre Aldea de Guardamar, pero en nuestros dias ha solicitado y conseguido la independencia"⁵⁰.

A la mateixa comarca oriolana, Castelló explica el paper emprenedor del Cardenal Belluga que va pagar la dessecació de marjals i també com una part de les contribucions

⁴⁶ VALLÈS, I. (1988): L'estimació de la població valenciana, segons el manuscrit de Josep Joaquim Castelló (1783), *Estudis sobre la població del País Valencià*, IVEI, Inst. Joan Gil Albert, Seminari d'Estudis sobre la població del País Valencià, València, pp. 113-135.

⁴⁷ L'obra de Castelló arplega una quantitat important de topònims, donant les formes dobles quan n'hi ha (*Villafraqueza* o *Palamó*, p.e.) i incloent-hi en molts casos explicacions sobre el seu origen.

⁴⁸ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripción...*vol. I (Descripción general del Reyno de Valencia).

⁴⁹ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripción...*vol. II, p. 37.

⁵⁰ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripción...*vol. II, p. 314.

d'aquesta part meridional de l'antic Regne de València van passar a finançar obres de caritat a la ciutat de Múrcia. La interferència murciana de Belluga quedava així constatada:

"El cardenal Belluga obispo qe fue de Cartagena y Murcia, concibió el vasto y util proyecto de secar las lagunas qe alli se formaban dando salida â las aguas, y reducir â cultivo todo aquel Terreno. Gastó en ello crecidas sumas, pero salió con su intento: pasan de seis mil las yugadas de tierra qe se han reducido â cultivo. Fundó tres nuevas poblaciones qe honró con titulo de villas el S^o Felipe 4° concediendolas otros muchos privilegios: poblaronse al instante y al paso q^e con el cultivo han mejorado de naturaleza las nuevas tierras, se ha hido aumentando la poblacion en las Villas. Consiguíó y cedió el cardenal el producto q^e devia recibir de todos los tres pueblos, en beneficio de varias casas, y obras pias de la Ciudad de Murcia".³¹

2.6. Qüestions de defensa i estratègia

Les consideracions sobre defensa referides al País Valencià o a determinades places considerades com a estratègiques són abundants. Les primeres inclouen explicacions sobre la Generalitat i algunes de les seues funcions a l'època foral:

"En toda la costa del mar q^e baña el reyno de Valencia se hallan de distancia en distancia torres y fortines destinados para contener las incursiones, y piraterias de los Moros, y demas enemígos: en ellas suele haver uno ô mas cañones segⁿ lo importante y expuesto de el sitio con dos ô mas soldados de guarnicion, y quando descubren algun baxel enemigo con ahumadas, u otro aviso pasa sucesivam^{te} la palabra, y acuden de los lugares circunvecinos â donde hai mas peligro y necesidad. Las dichas fortificaciones se aumentaron y repararon en tiempo de los fueros â expensas de todo el reyno; para lo que, como para su conservacion, y la de manutencion de la gente que las guarnece, junto al reyno en cortes, inventaron las generalidades, que son unos crecidos impuestos sobre la nieve y los naipes, cuio producto asciende â mas de cinquanta mil pesos anuales; y para su buena admⁱⁿ se creó un tribunal denominado de las generalidades, que se juntaba en las casas q^e oy ocupa la Audiencia".³²

La defensa és considerada bàsica també per al comerç, així en parlar d'Alacant relaciona ambdues qüestions i assenyala la importància del comerç que manté la ciutat:

"Para la maior comodidad del comercio en el embarco y desembarco de los generos, se construíó un muelle, q^e se avanza mui adentro del mar, al cabo del qual se levantó una bateria de cañones â flor de agua. Paralelo al muelle se ha construido igualm^{te} dentro del mar un baluarte llamado de S^o Carlos, en el q^e hai varios cañones y morteros, los que juntam^{te} con el Castillo, ponen fuera de todo insulto los buques q^e hai en aquel fondeadero. Por las varias comodidades q^e presenta la bahía, y los muchos generos y frutos q^e hai en las inmediaciones de Alicante, q^e necesitan las naciones principalm^{te} del norte se ha echo esta Ciudad una de las principales plazas de comercio de españa. En tiempos de paz siempre se halla poblada su bahía de navios Ingleses, Olandeses, Franceses y de las potencias de Italia".³³

Reproduesc ací alguns comentaris sobre Alzira en relació a qüestions estratègico-militars. Aquesta atenció es repeteix a d'altres places com Borriana i Morella, a més d'Alzira,

³¹ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...* vol. II, p. 320.

³² CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...* vol. I (*Descripcion general del Reyno de Valencia*).

³³ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...* vol. I, p. 266.

les quals són estudiades des de la perspectiva de la seua conquesta en temps de Jaume I. Incloc ací part del text referit a Alzira :

“Siempre ha sido Alcira tenida por Plaza mui fuerte, asi por su natural sitio, que como la rodea el caudaloso rio, ni puede ser minada, ni asaltada; como por sus murallas y Torres, las que ni el tpô, ni los continuos esfuerzos y empujes de un rio tan poderoso han podido abrir portillo en ellas. Halo sido igualm^e mui importante por que hallandose en el medio del Reyno, el que lo era de ella, eralo tambien de la comunicacion entre sus partes, la que podia interceptar siempre que le pareciese, y así es que se la consideró como la llave de él, y en prueba de ello se la dieron por armas”⁵⁴.

Les qüestions de defensa és lliguen a les econòmiques també en parlar de l’Illa Plana (Illa de Santa Pola segons Castelló), on es considera necessari millorar la base material dels seus habitants perquè no siguen inútils les inversions públiques que s’hi van fer:

“Frente del Castillo de S^a Pola se halla como diximos una Isla q^e lleva el mismo nombre, esta ha sido siempre una gazapera donde se ocultaban los Piratas Berberiscos, y salian à hacer daño à los nuestros y demas enemigos suiros q^e navegaban por aquellos mares. Para evitar este inconveni^o acordó S.M. el q^e se poblase la Isla, edificó un pueblo con las defensas necesarias, en q^e se establecieron varias familias, y entre ellas los Tabarquinos que en tiempos pasados cautivaron los Moros, y rescató de su poder su Mag^o: pero como la Isla nada produce, y es preciso llevarles como les llevan desde Alicante diariamen^e todo lo necesario para su manutencion, lejos de hacer progreso esta poblacion, va decayendo de cada dia, de manera q^e al presente se halla reducida à unas veinte familias, y en breve sino se piensa algun medio p^a hacerles subsistir, quedará sin habitantes un pueblo hermoso que ha costado crecidas sumas”.⁵⁵

2.7. De clergues i falsos miracles

Els raonats comentaris sobre el paper del clergat present al País Valencià considerat excessiu i contrari al bon funcionament de l’economia del país son una de les aportacions crítiques al sistema social fetes per Castelló, segurament és un dels pocs escrits sobre el País Valencià del XVIII en què apareix qüestionat el paper del clergat d’una manera tan clara:

“Es excesivo el numero de los monasterios y conventos de personas religiosas de ambos sexos, y de todos institutos particulam^e de los Mendicantes, (quienes, como viven à costa agena, hincen y atestan de individuos sus casas;) de lo que resultan tres gravisimos perjuicios, el primero contra ellos mismos, pues para poder juntar lo necesario para su manutencion y regalo se prestan à oficios poco propios, y que à las veces desdican de su profesion, y en cierto modo les degrada de aquel concepto y estimacion en que devieran ser tenidos, y exigen su ministerio: el segundo contra los pueblos, que tienen que partir los frutos de sus sudores y afares con maior numero de gente: y el ultimo contra el Estado, por privar à la agricultura, artes y oficios de muchos brazos que le hicieran mas floreciente. Esto respeto à las religiones que viven de limosna.

Por lo que hace à los q^e deven su subsistencia à las rentas, no carece de inconvenientes la materia por la excesiva copia de bienes q^e adquirieron en sus siglos dorados, y que detienen estancados fuera de la circulacion y del comercio. Pero el remedio oportuno y necesario à

⁵⁴ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...*vol. I, p. 262.

⁵⁵ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...*vol. II, p.244.

estos males politicos, de otra mano deve de venir: me contento con decir: que en este reino por los muchos curas y Beneficiados residentes pudieran pasarse con mucho menor numero de Religiosos, que en otras provincias de España”⁵⁶.

En referir-se a Ontinyent menciona les disputes entre frares i el seu paper onerós per a l'economia de la comarca i fa extensible la crítica al conjunt del País Valencià:

Tiene Onteniente tres Parroquias, la de Santa Maria q^e es la principal, con un clero numerosissimo, la de s^r Miquel y la de Sr Carlos en la casa R^l q^e fue colegio de Jesuitas, donde igualm^{te} se enseñan las primeras letras, y la Gramatica latina. Ay ademas cinco conventos, quatro de religiosos à saber: Dominicos, Franciscanos, Capuchinos y Descalzos de Sr Fran^{co} y uno de religiosas Carmelitas calzadas. Todos son bastante numerosos para cuia manutencion, excepto el de los Dominicos que viven de rentas, no prestan las limosnas, sin embargo de la fertilidad y riqueza de la tierra y de la devocion de los vecinos.

Para remediar este inconveniente y suplir lo q^e les falta van à los lugares circunvecinos à pedir: y es una cosa mui graciosa el ver como los buenos religiosos se destrubuen los pueblos en guardanias, que ellos llaman, que es lo mismo que decir que en todos y cada pueblo q^e han comprendido en su guardania con su propia autoridad y poder; pueden pedir limosna ellos, y ningunos otros, de manera que en caso de contravencion, hai sus disputas y altercaciones, q^e se siguen y sostienen con calor y suelen tener no mui buenas consecuencias.

Lo mas particular es que en sus guardanias comprenden algunos pueblos en q^e hai con^{te} de religiosos mendicantes, y à veces del mismo instituto, cuia fundaz^{on} admitieron, para su maior, y mas comoda asistencia en lo espirirual; habiendose obligado à mantenerles, como lo hacen en efecto; pero siendo maior el numero de los individuos en estos conventos de q^e se estipuló al tiempo de la fundacion, y añadiendose otros de las poblaciones vecinas, graban à los pueblos en terminos, que una crecida parte de las producciones y frutos de sus sudores son para estos pobres que viven en la abundancia, mientras que los cultivadores viven con bastante trabajo y estrechez. En las eras al tiempo de la Trilla, suelen juntarse entre religiosos limosneros y hermitaños, arriba de doce que piden, y lo mismo sucede siempre q^e se recoge alguna otra cosecha, los quales aunq^e relam^{te} no fuerzan à los labradores à q^e les den, pero obra el mismo efecto q^e si lo hicieran. Y esto q^e se ha dicho sucede en Onteniente, extendiendose en todo el Reyno.

No ha mirado con indiferencia el Supremo Consejo de Castilla estos abusos tan grabosos y perjudiciales à los vasallos del Rey, y, para contenerles ó cortarles ha expedido diferentes ordenes; pero estas no han tenido su devido cumplimiento, pues quando mas se ha conseguido en algunas partes el que no pidan los limosneros en las eras; pero lo hacen en las casas, estableciendose en los pueblos, y casas de los que llaman hermanos luego que se empiezen à recoger las cosechas, donde permanecen mientras queda alguna que recoger, que equibale à decir la mayor parte del año; de manera que siguen cosas como si no huviera tales ordenes, y seguramente en peor estado”⁵⁷.

No sembla que els extingits jesuïtes li siguen massa simpàtics i assenyala la desafeció dels seus edificis i la conveniència de donar-los un ús públic i útil, el cas d'Alacant ens pot servir de referència:

“Los de la extinguida compañía de Jesus tubieron un colegio suntuoso como todas sus casas; este despues de varias consultas al consejo, é informes q^e tiene dados el Ayuntam^{to} de aque-

⁵⁶ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...* vol. I, (*Descripcion general del Reyno de Valencia*).

⁵⁷ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...* vol.1, p. 416.

lla Ciudad [Alacant] se halla inhabitado, pues solo reside en el un Maestro de Gramatica. Si bien se confia q^o en breve se dará destino, que cederá en utilidad de aquel pueblo".⁵⁸

L'il·lustrat de Bocairent interpreta la creença popular i fins i tot d'algun bisbe, sobre una creu tinguda per miraculosa a Ademuz i la considera una demostració de mera ignorància:

"En una hermita que hai [a Ademuz] donde estuvo el Castillo, se conserva y venera una pequeña cruz de yerro, que acercandose alguna Tempestad silva, suda, arroja à larga distancia chispas, y se corona de una especie de estrellas; de todo lo qual, y de algunas otras particularidades, informó al Papa el Obispo de Segorbe D^o Fran^o Galbaldá, à la mitad del siglo pasado en su visita ad limina. Esto mismo se observa al presente con la dha. Cruz. Sus naturales lo tienen por un singular milagro; puede bajaran mucho de este concepto, si tuvieran los correspondientes conocim^{os} de la electricidad y sus fenomenos, los qe ha caracterizado la ignoracia por milagrosos"⁵⁹.

Aquesta mateixa crítica en termes molt similars la fa Cabanilles en referir-se al mateix fenomen a la mateixa vila, sense esmentar, però, el nom del bisbe.⁶⁰

Això no vol dir que Castelló no parle de miracles en altres parts del manuscrit de manera més convencional i tradicional:

"En este convento [d'Albaida] habitó algun tiempo S^o Luis Bertran, y en sus inmediaciones acaheció la singular maravilla de que haviendo dado orden el Marques que entonces era de Albayda para que matasen à el santo por haverle este reprehendido su vida licenciosa, y desordenada, ó como otros mejor fundados quieren haviendolo querido executar por si mismo el Marques, al disparar una carabina, se convirtió esta en una Imagen de Christo Crucificado, en vista de lo qual, postrado à los pies del siervo de Dios se reconoció y quedó corregido"⁶¹.

3. CONCLUSIONS: UN REFORMISME MODERAT EN UN CONTEXT INTERNACIONAL REVOLUCIONARI

Les dues obres representen un reformisme capaç de formular crítiques moderades, i fins i tot d'una certa contundència en alguns casos (el del clergat per part de Castelló, suara vist en seria un). Aquestes crítiques, però, són tímides comparades amb les anàlisis coetànies de la il·lustració francesa i les dels tot just independitzats Estats Units que ambdós autors van conèixer de prop a les seues estades a París vespres de la Revolució Francesa.

Les aportacions de J. J. Rousseau⁶², per exemple, suposaven una alternativa clara al sistema de l'antic règim i una crítica estructural a les injustícies d'una societat basada en la desigualtat, que ni de lluny trobem en els escrits de Cabanilles ni en els de Castelló, tots dos coneixedors a la força d'aquests tipus de plantejaments abundants al París dels anys vuitanta on van viure.

⁵⁸ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...*vol.II, p. 256

⁵⁹ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...*vol.I, p. 246.

⁶⁰ CAVANILLES, A. J. (1797): *Observaciones...*vol.II, pp. 77-78.

⁶¹ CASTELLÓ, J. J. (1783): *Descripcion...*vol.II, p. 322.

⁶² ROUSSEAU, J. J. (1755): *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*. Ed. Rey, Amsterdam. La publicació d'aquesta obra el 1755 i les seues reedicions el 1759 i 1762, entre altres obres d'aquest mateix autor i el seu ressò conegut suggereixen que difícilment podien ser ignorades pels dos il·lustrats valencians en la seua estada parisenca.

La vinculació al poder polític espanyol i a l'aristocràcia que ambdós il·lustrats van mantenir i la timidesa de plantejaments de la il·lustració espanyola expliquen segurament la seua posició moderada.

De la mateixa manera, la reflexió sobre un territori i la seua societat que totes dues obres representen es troba ben lluny de l'orientació d'un altre il·lustrat coetani: Jefferson el qual publicà el 1784⁶³ la seua obra sobre Virgínia traduïda al francès el 1786⁶⁴ amb un títol que comença també com el de Cabanilles: *Observations...* tots dos pogueren conèixer aquest text de l'il·lustrat americà. És evident que la dinàmica de les colònies britàniques, en procés d'independència revolucionària, era tota una altra que la de les províncies de la monarquia hispànica. El text sobre l'Estat de Virgínia conté, per exemple, un projecte de llei sobre llibertat religiosa i un esborrany de constitució per a aquest estat.

En sentit contrari, cal assenyalar que tampoc trobem certament en l'obra de Jefferson l'exactitud de l'estudi del territori fet per Cabanilles ni és comparable el material cartogràfic que és reduït a un sol mapa en l'obra de l'il·lustrat americà.

Les circumstàncies hispàniques eren òbviament unes altres, no comparables ni a les dels Estats Units ni a les de França, però la duresa de les condicions socials del territori estudiat demanava unes altres crítiques i unes altres opcions. No trobem als textos valencians ni l'exaltació ni les proposicions revolucionàries que s'havien proposat als territoris americans ni les que circulaven àmpliament a França.

Ens trobem, per tant, davant de dos textos no rupturistes pel que fa a la societat valenciana estudiada, on el marc defensat és el de l'antic règim atenuat i corregit pel que fa als excessos però al qual no se li contraposa una alternativa que comporte un canvi estructural o revolucionari.

En una altre ordre de coses, l'estudi comparat de les *Observaciones* i de la *Descripcion* ens permet aclarir, a més, que es tracta de dues obres elaborades en paral·lel. No s'hi adverteix plagi. Suposant que el text de Castelló hagués estat conegut per Cabanilles, la seua aportació sembla original, basada de manera específica en la seua pròpia recerca i en un ventall ample de fonts, (entre les quals no hem trobat per ara que figure la *Descripcion* de Castelló). El treball de camp previ a la redacció de Cabanilles i els seus múltiples col·laboradors són ja fets ben establerts (MATEU BELLÉS, 1995)⁶⁵, cosa que ignorem en canvi per a l'obra de Castelló. D'altra banda les excel·lents relacions entre els dos il·lustrats valencians que la documentació comentada en aquest article evidencia, exclou també, ara per ara, aquella possibilitat.

Una altra conclusió addicional és la de considerar convenient l'edició del manuscrit de Castelló que permetria una major atenció i estudi d'aquesta interessant obra.

⁶³ JEFFERSON, T. (1784): *Notes on the State of Virginia; written in the year 1781, somewhat corrected and enlarged in the winter of 1782, for the use of a foreigner of distinction, in answer to certain queries proposed by him...*1782. Pub. a Paris.

⁶⁴ [JEFFERSON, T.] (1786): *Observations sur la Virginie*, Barrois, Paris.

⁶⁵ MATEU BELLÉS, J. F. (1995): "Cabanilles i l'ofici il·lustrat de viatjar", *Les Observacions de Cabanilles. Dos-cents anys després* (sic), Llibre Primer, València, Bancaixa, pp.15-55.